

ВІКТОР ПРИХОДЬКО І ЗАСНУВАННЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Серед патріотично налаштованих українських інтелігентів Подільського краю, які у 1917 – 1918 роках згуртувалися навколо ідеї заснування і підтримки у Кам'янці державного українського університету, був Віктор Кіндратович Приходько.

Він народився 1886 року на Поділлі. Батько був вченим-садівником. Підготовку пройшов у ботанічному саду університету св. Володимира у Києві. Стажувався у Відні. Досконало вивчив німецьку мову. На формуванні світогляду Віктора і його братів суттєво позначилася батьківська обізнаність української поезії. У цій родині Т.Шевченка шанували щиро. За його ж споминами, “аж до війни 1914 року вдома у нас завжди стояв дуже гарний великий бюст Т.Шевченка без шапки, а також лежала його книжка – закордонне видання “Кобзаря”. Це були подарунки батькові від П.Житецького і М.Драгоманова”¹.

У 1895 – 1899 рр. Віктор навчався у духовній школі с.Привороття Ушицького повіту Подільської губернії. На його переконання, незважаючи на російськомовне викладання, “фізіономія школи залишалася чисто українською (навчалися селянські діти. – О.З.), на всьому лежала печать чистої, нескаламученої національної стихії”².

Велике значення для подальшого життєвого шляху Віктора Приходька мало його навчання в Подільській духовній семінарії (1899 – 1905 рр.). Тут він прилучився до читання україномовних видань, увійшов до кола юнаків, що бажали служити українській ідеї. “Спільно, що в’язало молодих adeptів українства – це, – на думку Віктора Кіндратовича, – був ідеалізм, бажання служити своєму народові і політичне прозріння: передусім, на прикладі становища українського письменства й мови, молодь яскраво бачила й навіть вже на собі відчувала гніт існуючого режиму”³.

Вплив на В.К.Приходька, його патріотично налаштованих товаришів-семінаристів справила колоритна постать молодого українського діяча, викладача В.М.Чехівського (нар.1876 р.). Через десятиліття Віктор Кіндратович проніс шану до цієї людини: “...Він (В.М.Чехівський – О.З.) одним виглядом імпував усій семінарській молоді. А його спокійна вдача, тактовність у зносинах з молоддю, без бажання подобатись, і ліберальні погляди та поступовання... – зробили його дуже популярним в цілій семінарії. Нарешті, його проповідь українства, серйозна й одверта, широкий демократизм, в кращому розумінню, а разом з тим глибока релігійність... робили особу його високоавторитетною...”⁴

Після завершення навчання в семінарії В.К.Приходько працював в духовній консисторії, навчався на юридичному факультеті⁵.

Здобувши фах правника, перейшов на роботу в губернське земство. 1911 року він стає активним членом відомої на теренах України Подільської “Просвіти”⁶, займається розсилкою книжок, газет.

Офіційна влада розцінювала діяльність цієї організації за таку, що віддає “мазепинством”, а тому за нею постійно наглядали жандарми. Так, в ніч з 16 на 17 травня 1914 р. у Віктора Приходька, як і інших відомих просвітян Кам'янця-Подільського, було влаштовано обшук, вилучено частину україномовної літератури. Начальник губернського жандармського управління стверджував, що члени місцевої “Просвіти” хотіли “...насадити в Подільській губернії шляхом друку і агітації... ідеї українського сепаратизму” і добивалися “утворення незалежної України на засадах соціал-демократичної республіки з народною Радою на чолі”⁷.

Після більш як річного слідства у цій справі за Віктором та його товаришами було встановлено гласний нагляд до двох років.

Коли у березні 1917 р. Подільська “Просвіта” відродилася, Віктор Приходько був у її ядрі. З самого початку революційних подій у Кам’янці він брав у них активну участь. 10 березня 1917 р. у місті відбулася під червоними і національними прапорами велелюдна демонстрація на підтримку Тимчасового уряду. Військові на чолі з командуючим Південно-Західного фронту генералом О.О.Брусиловим присягнули на вірність новій владі. Перед мешканцями Кам’янця про демократичні зміни в політичному устрої Росії промовляв міський голова, а також В.К.Приходько. Через 5 днів після цієї маніфестації у місті зорганізувалася Рада громадських організацій (62 члени). Її виконавчий комітет склали 14 осіб. До цього кола діячів попав і Віктор Кіндратович⁸.

19 – 21 квітня В.К.Приходько, як делегат “Просвіти”, взяв участь в роботі Українського національного конгресу, виступив з високої трибуни перед його делегатами про проблеми організації українського національного руху на Поділлі⁹. В останній день роботи конгресу його обрали членом Української Центральної Ради від Подільської губернії¹⁰.

Повернувшись до Кам’янця-Подільського, Віктор Приходько поринув у національно-освітню справу. Незабаром його було призначено на посаду губернського комісара освіти. На цій посаді В.К.Приходько опікувався проблемами українського шкільництва, особливо у сільській місцевості. На Поділлі було українізовано 34 вищих початкових школи¹¹.

8 серпня 1917 р. мандатна комісія Шостих загальних зборів Української Центральної Ради затвердила Віктора Кіндратовича, який на той час представляв Українську партію соціалістів-революціонерів, членом УЦР від Подільської губернії¹².

Події літа 1917 р. на Південно-Західному фронті сильно ускладнили роботу національно свідомих українських діячів. Як згодом згадував В.К.Приходько, “...з Кам’янця, як із прифронтового міста, були евакуйовані майже всі губерніяльні установи – суд, фінансове відомство, банк, контроль, а між ним і губерніяльне земство, що мало в своєму складі найбільш українського свідомого елементу. Була евакуйована і духовна семінарія – ... резервуар української свідомої молоді. Таким чином, Кам’янець на той час замість губернського центру уявляв із себе картину повітового закинутого міста, забитого, правда, різними військовими установами, що саме розвалювались разом із фронтом”¹³. Назад губернські установи повернулися аж у березні – квітні 1918 р.

4 січня 1918 р. гласний О.П.Шульмінський на засіданні Кам’янець-Подільської міської думи запропонував відкрити в адміністративному центрі краю університет або його філію. Дума ухвалила рішення: “...Негайно просити Центральний Уряд Української Республіки відкрити в місті Кам’янці на Поділлі Державний Український Університет. Постанова була прийнята одноголосно...”¹⁴ 15 січня того ж року, після отримання з Києва підбадьорюючої вістки щодо своїх намірів відкрити університетський заклад, дума обрала із 8 осіб спеціальну університетську комісію, якій належало рухати вперед цю справу.

У березні 1918 р. Віктор Кіндратович увійшов до складу першої делегації “Просвіти” (3 особи), яка побувала в Києві з метою схвалення університетського проекту. У зв’язку з приїздом кам’янчан у Міністерстві народної освіти “зараз же скликано неофіційну нараду з кількох професорів, а після того обіцяно прислати до Кам’янця міністерську комісію, що на місці обміркувала б підстави існування вищої школи, щодо приміщення, асигнувань, ґрунту...”¹⁵ Делегація вернулася з Києва з повною надією, що Кам’янецький університет – це не далека мрія, а цілком досяжний проект, до зреалізування якого треба негайно прикласти всі сили.

Після візиту киян до Кам’янця справи пішли ще швидше. Свою частину шляху треба було пройти і подолянам. Це стосувалося передусім фінансування справи із відкриття університетського закладу. 22 – 26 квітня 1918 р. у Вінниці відбулося Перше Подільське губернське народне зібрання, на якому мало вирішитися питання про виділення земських коштів під проєктований вищий навчальний заклад. “...На мене, – писав в еміграції В.К.Приходько, – випав обов’язок підготувати доповідь про Український Університет у Кам’янці для майбутнього демократичного Земського Зібрання... Це було завдання почесне, але не дуже легке: університети не відчиняються щороку. Правда, потребу Університету для Поділля довести було не важко: за кордоном для такої кількості населення (4 мільйони) існує по дві

– три високих школи. Був ще й мотив чисто національний: старі російські університети в Києві, Харкові, Одесі зукраїнізувати буде не так легко, – російська професура ставитиме опір та й українська влада під цим поглядом була дуже толерантна, – вона була проти негайної “насильственної”, – як тоді скаржилися росіяни, – українізації. Таким чином, “націоналізація” старих університетів в Україні мала б розтягнутись на довгі роки, а тут будувався б національний Університет відразу і “з кореня”.

Трохи тяжче було захищати Кам'янець як місце осідку майбутнього Університету на Поділлі. Тут повставали старі антагонізми між Кам'янцем і Вінницею. Кам'янець був губерніяльним містом Поділля, але знаходився цілком на краю губернії. Тут були адміністративні установи й багато середніх шкіл, але поза тим – нічого. Інша річ Вінниця: вона знаходилася в центрі Поділля, в центрі цукрової промисловості, на шляху Київ – Одеса й швидким темпом розбудовувалась і розросталась. До того ж вона мала кілька літ підряд дуже енергійного міського голову Оводева, а мрією й амбіцією його було зробити молоду Вінницю губерніяльним центром Поділля¹⁶. Як з'ясувалося, тривога Віктора Кіндратовича з приводу можливої непідтримки Кам'янця на статус університетського міста була безпідставною. Губернське зібрання уважно вислухало доповідь В.К.Приходька, у якій він віддав належне Кам'янець-Подільській міській думі, що зуміла знайти 1 млн. крб., земельну ділянку і будівельні матеріали для спорудження університетських корпусів. Переконливо прозвучали слова доповідача щодо можливої участі у цій справі губерньського земства. “...Подільська губерньська управа не може не підкреслити всієї ваги сеї справи для людности цілої Подільської губернії і з свого боку зазначає, що якраз на долю Першого демократичного зібрання народніх представників Поділля випадає висока честь і великий обов'язок покласти свій камінь у фундамент першого на Поділлі величного храму науки. І з сим актом Подільська Народна Рада повинна тим більше поспішитися, що, як відомо Управі, деякі Народні Ради (Земства) України готові виявити в сім ділі надзвичайну щедрість, аби прихилити Міністерство Освіти до себе і добитись заснування університету в себе в першу чергу (Полтава, Кременчук). Щодо фінансового боку справи, то Губерньська Управа вважає, що Подільська губернія повинна асігнувати на свій державний університет не менш одного міліона карбованців. Одначе, щоби се асігнування не зосталося тільки на папері, але дійсно могло бути підведено в реальне життя, то Управа, рахуючись з теперішнім становищем, коли податковий апарат народних самоврядувань ще зовсім не налагоджений, пропонує зробити так: з асігнуваного міліона в 1918 році фактично виплатити 200.000 карбованців, решту же грошей внести в слідуючі роки, розклавши виплату грошей, у всякому разі, не далі як на три роки, себто до 1920 року включно¹⁷. За цю пропозицію голосували схвально. Земське зібрання привітало ідею заснувати першу високу українську школу на Поділлі і план фінансування цієї справи схвалило”. Зібрання висловилося за відкриття у місті Вінниця Україньського народного університету, де, “поруч з загальноосвітніми постійними лекціями, періодично мають відбуватися короткосрочні і довші курси, що ставитимуть своєю метою підготовляти тих людей-спеціалістів, в яких найбільше буде почуватися потреба”. Йшлося про кооператорів, бухгалтерів, земців, інструкторів з позашкільної освіти. На потреби народного університету виділили 100 тис. крб. (50% від суми, визначеної Міністерством народної освіти). Вносити її зобов'язалися впродовж трьох років, у т.ч. в 1918 р. – 20 тис. крб.¹⁸ Крім того, “з ініціативи одного з гласних постановлено, що, з огляду на значення сільського господарства для Поділля, в кожній волості губернії має повстати нижча сільськогосподарська школа, в кожному повіті – середня і, нарешті, для губернії – а саме в Вінниці – одна висока. Таким чином, і честолоубство Вінниці, і зарозумілість вінничан, принаймні теоретично, були заспокоєні¹⁹”.

Після встановлення гетьманщини справа з відкриттям Кам'янець-Подільського університету не була відкладена. 6 липня 1918 р., під час візиту до адміністративного центру Поділля професора Київського народного університету І.І.Огієнка, якому було доручено дочасно виконувати обов'язки ректора майбутнього навчального закладу у Кам'янці і пришвидшувати вирішення пов'язаних з ним питань, В.К.Приходька було обрано до складу постійної університетської комісії (21 особа)²⁰. 13 липня 1918 р. Міністр освіти й мистецтва професор М.П.Василенко затвердив це рішення. Архівні документи свідчать, що Віктор Кіндратович, через велику зайнятість земською роботою, брав участь лише у 7-ми засіданнях цієї комісії.

Так, 6 липня 1918 р., коли розглядалося питання про вироблення законопроекту з відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету, у т.ч. богословського факультету, виділення в розпорядження закладу земельної ділянки, готових приміщень для навчального процесу, фінансової допомоги, а також про розширення складу університетської комісії, В.К.Приходько брав участь у дебатах з цих питань, а також доповів присутнім про рішення VII Подільського губернського земського зібрання про асигнування на облаштування університету 1 млн. крб.²¹

Наступна участь в роботі УК припала на 24 липня 1918 р. Тоді обмірковувалося гостре питання – про розміщення університетських підрозділів в будинку технічної середньої школи. Віктор Кіндратович зібрав на екстренне засідання Подільську губернську народну управу, під час якого провів рішення про виділення в розпорядження університетської комісії 5000 крб. для проведення ремонтних робіт в приміщенні, яке передавалося університету. Про це він доповів на черговому засіданні УК, яке відбулося 15 серпня 1918 р. Крім того, голова губнарауправи, разом з іншими членами комісії, висловився за те, аби було створено підкомісію із техніків-будівельників для вироблення детального переліку необхідних матеріалів для спорудження і взагалі потреб університету.

З вересня 1918 р. В.К.Приходько радо вітав І.І.Огієнка, який прибув до Кам'янця. На засіданні комісії йшлося про затвердження гетьманом України закону про заснування Кам'янецького університету. Віктора Кіндратовича обрали до складу двох підкомісій УК – 1) із розміщення в одному будинку двох навчальних закладів – університету і технічної середньої школи, яка поверталася із Гадяча і 2) вироблення сценарію свята відкриття університетського закладу. Він також доповів про те, що ремонтні роботи у навчальному корпусі вже розпочато і фінансує їх земство.

Через два дні потому, 5 вересня 1918 р. відбулося засідання змішаної комісії із розмежування приміщень будинку середньої технічної школи між двома закладами освіти – технічною школою і університетом. В.К.Приходька обрали головою цієї комісії. Про це він згадував так: “Після розгляду помешкань і докладного обговорення... [зазначеного питання] Комісія одногосно дійшла до висновку, що на перший рік як Державний Український Університет, так і Технічна Школа без значної шкоди для справи можуть розташуватися в головному будинку Технічної Школи, а саме так: Технічна Школа одержує для свого розташування третій поверх будинку з цілком окремим до нього ходом з надвору, але з тим, щоб і шіпельня містилася теж на третім поверсі. Державний Університет одержує цілком другий поверх будинку, окрім Церкви, котра буде в спільному користуванні”. На першому поверсі лабораторії належало експлуатувати спільно; кузня і слюсарня відходили до технічної школи, гімнастичний зал і деякі інші приміщення – до університету. Також поділили флігель, в якому проживали вчителі і адміністрація технічної школи²². З прийнятим рішенням погодилися у Києві. 18 вересня 1918 р. директор департаменту професійної освіти Міністерства освіти й мистецтва повідомив університетську комісію у Кам'янці, що зазначене розмежування приміщень між обома навчальними закладами “має зберігатися не лише на перший, а й другий і третій [навчальні] роки”²³.

8 вересня 1918 р. В.К.Приходько доповідав про результати роботи очолюваної ним змішаної комісії перед УК. І хоч загалом вони були прийняті схвально, прозвучала й репліка про те, що “інтереси Університету не задоволені вповні”. Потім зайшла мова про стан ремонтних робіт у навчальному корпусі. Віктор Кіндратович, як представник “генерального спонсора”, запевнив присутніх, що в найближчий час губернське земство виділить на цю справу ще додаткові кошти.

Через три дні відбулося наступне засідання університетської комісії, де слухалося питання про можливість створення для найбільшнього студентства університетської бурси. Віктор Приходько підтримав пропозицію І.І.Огієнка щодо відведення під студентський дім будинку двохкласної духовної школи, запевнив, що губернська земська управа ухвалить рішення про передачу шкільного будинку університетові.

Резюмуючи величезні зусилля, які губернське земство і міська влада докладали для приведення в належний стан університетського будинку, що в роки війни зазнав значного руйнування, він писав: “... від будинку Технічної школи до помешкання Університету був шлях

не такий короткий: будинок вимагав радикального зовнішнього й внутрішнього ремонту. Це завдання взяла на себе Губерніяльна Народня Управа. В складі Управи існував так званий дорожно-технічний відділ на чолі з інженером та кількома старшими й молодшими техніками. В нормальних часах на цьому відділі лежала робота проектувати та будувати мости й шляхи губерніяльного значення, а також будувати більші лікарні, школи і т.ін. Одначе війна, а потім революція давно перервали цю роботу: матеріяли будівельні сильно подорожчали, а робочі руки відійшли в армію... На складах Губерніяльного Земства залишилось... трохи будівельного матеріялу – цегли, вапна та іншого. Отже порішили – весь технічний персонал Управи призначити на ремонт Університету й для цієї мети передати будівельний матеріял... Частина участі в ремонті взяла на себе також Міська Управа – й ремонт будинків став нашим... “ударним завданням...”²⁴

23 жовтня 1918 р. В.К.Приходько взяв участь у велелюдному святі відкриття університету, виступив із привітанням на урочистому засіданні Ради професорів. Його підпис стоїть під вітальною адресою Подільської “Просвіти” університету.

Надалі Віктор Кіндратович брав посильну участь в підтримці новопосталої вищої школи у Кам'янці. Так, 15 листопада 1918 р. він доповів Подільській губернській управі про те, що земство має змогу виплатити університетові решту суми (129 тис. крб.) із призначених на 1918 р. 200 тис. крб. Колеги підтримали пропозицію В.К.Приходька і висловилися за те, аби 1) “виплатити Кам'янець-Подільському Державному Українському Університетові сто двадцять дев'ять тисяч карбованців яко решту від асигнованої суми в 200.000 карб. на 1918 рік і 2) Просити Раду Професорів... частину сеї асигновки повернути на збільшення удержання пану Ректору і всім Професорам, а також служачим Університету”²⁵. Останнє голова губнаруправи пояснював тим, що “існуючі зараз штати (оклади. – О.З.) в Кам'янецькому Університеті надзвичайно скромні супроти сучасної дорожнечі”²⁶.

22 жовтня 1919 р. УНР, яка переживала вкрай гостре становище, відзначала першу річницю відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету. На фоні військових поразок, міжнародних невдач існування цього закладу нагадувало про ідеї Української революції, національне відродження, яке зокрема матеріалізувалось у практиці діяльності цього університету. Свої привітання принесли державні лідери, політичні і культурні діячі. З вітальним словом виступив і В.К.Приходько. Він наголосив: “В минулому році, коли ми були свідками того, як утворювався Кам'янецький Університет, сама буйна фантазія не могла уявити собі того, що зараз уявляє Університет. Для землі Подільської наш Університет буде провідною зорею в стремлінні до світла знання. Він дасть Поділлю учителів, професорів і техніків, а з такими робітниками, робітниками науки і світлого духа, подоляни скоро підуть вперед по шляху Української культури, Української Державности... Хай живе українська культура, хай живе світ знання й науки в Кам'янецькім Державнім Українськім Університеті!” Останні слова Віктор Кіндратович підкріпив озвученням постанови Подільської губернської земської управи про виділення 50.000 крб. для відкриття студентської їдальні²⁷.

Вже перебуваючи в еміграції (проживав у Ржевиці коло Праги), В.Приходько у 1930 р. написав свої спогади під назвою “Повстання Українського Державного Університету в Кам'янці-на Поділлі”, які у 1936 р. І.І.Огієнко, як видавець і редактор, опублікував у своєму науково-літературному часописі “Наша культура” (Варшава) та у вигляді окремої відбитки. Мемуарний матеріал – цікава і змістовна розповідь, насичена багатьма фактами, часто такими, які не відображені в архівних фондах України, про ті величезні, по суті, неймовірні зусилля, які місцева інтелігенція докладала для реалізації своєї романтичної мрії про український університет. Заслугують на увагу авторські портретні замальовки Олімпіади Пащенко, Олександра Шульмінського, Костя Солухи, Юхима Сіцінського та інших діячів, без праці яких не було б університетського закладу. Неабияке значення для дослідників історії освіти в краї мають відображення автором тодішньої громадсько-політичної ситуації, стану міжнаціональних відносин в регіоні, а також з'ясування того механізму, який І.І.Огієнку, як голові університетської комісії, вдалося налагодити для досягнення спільної мети – створення матеріально-технічної бази та відкриття університету. Останнє для В.К.Приходька і його покоління сприймалося “як велике національне досягнення і особисте щастя”. Членом Подільської “Просвіти” він разом із своїми друзями до 1917 р. мріяв про розвиток української

культури. Всі наступні події сталися, за його словами, як у казці. Після ліквідації більшовицькою владою університету Віктор Кіндратович продовжував вірити, що з відродженням незалежної України «многострадальний Кам'янецький Університет знову засяє веселими й ясними огнями, замає різними прапорами і під грім національного гімну радісно зустрічатиме в своїх гостинних стінах представників вільної української науки й вільну та веселу українську молодь»²⁸. Сподівання В.К.Приходька здійснилися, але сам він до того не дожив.

Таким чином, в історії становлення Кам'янець-Подільського державного українського університету помітний слід залишив національно свідомий українець, активний представник місцевого самоврядування, великий прихильник національно-культурного розвитку українства Віктор Кіндратович Приходько. Він не лише підтримував ідею українського університету, а й докладав чималих зусиль для її практичної реалізації. З відкриттям університетського закладу голова губнаруправи організував посильну матеріальну допомогу професорсько-викладацькому складу, студентам, працівникам освіти й культури на Поділлі. В еміграції він випустив в світ свою мемуарну роботу, яка і нині залишається важливим джерелом з історії університету.

¹ Приходько В. Під сонцем Поділля: Спогади. Вид.4-е. – Ч.1. – Нью-Йорк-Мюнхен, 1967. – С.36.

² Там само. – С.20.

³ Там само. – С.45.

⁴ Там само. – С.57.

⁵ Приходько Віктор // Енциклопедія українознавства: Словникова частина / Гол. ред. проф. д-р В.Кубійович. – Перевид. в Укр. – Львів, 1996. – С.2346.

⁶ Центральний державний історичний архів України в м.Києві. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.2988. – Арк.54.

⁷ Лозовий В. Діяльність Подільської «Просвіти» в 1906 – 1914 рр. // Просвітницький рух на Поділлі (1906 – 1923 рр.) – Кам'янець-Подільський, 1996. – С.23, 25.

⁸ Подолянин. – Кам'янець-Подільський. – 1917. – 12 марта. – С.2.

⁹ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т.1. – К., 1996. – С.54; Лозовий В., Нестеренко В. «Просвіта» на Поділлі в добу визвольних змагань (1917 – 1920 рр.) // Просвітницький рух на Поділлі (1906 – 1923 рр.). – С.28.

¹⁰ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. – Т.1. – С.239.

¹¹ Кукурудзяк М.Г., Собчинська М.М. З історії національної школи і педагогічної думки в Українській Народній Республіці. – Кам'янець-Подільський, 1998. – С.61.

¹² Верстюк В., Осташко Т. Діячі Української Центральної Ради: Біографічний довідник. – К., 1998. – С.222.

¹³ Приходько В. Повстання Українського державного Університету в Кам'янці на Поділлі: Відбитка з «Нашої культури». – Варшава, 1935. – С.5.

¹⁴ Пащенко О. Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету //Наша культура: Науково-літературний місячник. – Варшава, 1936. – Кн.5(14). – С.336.

¹⁵ Там само. – С.339.

¹⁶ Приходько В. Повстання Українського Державного Університету... – С.15 – 16.

¹⁷ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф.260. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.20.

¹⁸ ДАХО. – Ф.260. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.17.

¹⁹ Там само. – С.17.

²⁰ Пащенко О. Як зародився державний Український Університет у м.Кам'янці на Поділлі // Свято Поділля. – Кам'янець-Подільський. – 1918. – 22 жовтня. – С.5.

²¹ Кам'янець-Подільський міський державний архів (далі – КПМДА). – Ф.Р. 582. – Оп.3. – Спр.3. – Арк.7.

²² Там само. – Арк.24 – 25.

²³ Там само. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.99.

²⁴ Приходько В. Повстання Українського Державного Університету. – С.32 – 33.

²⁵ КПМДА. – Спр.126. – Арк.27.

²⁶ Там само. – Арк.26.

²⁷ Україна. – Кам'янець-Подільський. – 1919. – 24 жовтня. – С.4.

²⁸ Приходько В. Вказ. праця. – С.40.